

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2021 / 2: 113-118.

Chen Hao (2021), *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*, Brill, Leiden-Baston, pp. xvi+316.

Erdem UÇAR*

II. Türk Kağanlığı tarihini Türklerin kendilerinin yazdığı belgeler (yazıtlar) ve Çince kaynaklar aracılığıyla birlikte karşılaştırmalı olarak incelemeyi hedefleyen Hao'nun tanıtacağımız kitabı aslında 2016 yılında Berlin Frei Üniversitesi'nde müteveffa Claus Schönig'in danışmanlığında hazırlanan doktora tezine dayanmaktadır.

Giriş bölümü yedi alt başlıktan meydana gelmektedir. Alt başlıklar şunlardır:

1. *History of the Early Türks* (s. 1-3); 2. *Overview of Political and Social Conditions on the Steppe* (s. 3-5); 3. *Previous Research* (s. 5-8); 4. *Questions and Sources* (s. 8-9); 5. *Why a New Edition of the Old Turkic Inscriptions?* (s. 9-11); 6. *Notes on Calendar* (s. 11-14); 7. *Notes on Transcribing Chinese Characters* (s. 14-15)

Giriş bölümünün ilk üç kısımda Türklerin erken dönem tarihi hakkında özlü bilgiler verilip kısa bir literatür değerlendirilmesi yapıldıktan sonra, 4. kısmında (s. 8-9), II. Türk Kağanlığı tarihi yazılırken kullanılan

* Dr., Friedrich-Schiller-Universität Jena (Almanya), E-posta: erdem.ucar@uni-jena.de/
ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

kaynaklardan bahsedilmiştir. Türklerin kendi otobiyografisi olan Bilge Qağan, Kül Tëgin ve Toñuquq yazıtlarındaki kayıtların kime, ne zaman ve nasıl aktarıldığı sorulduktan ve tenkit süzgecinden geçirildikten sonra kullanıldığı söylenmiştir. Ancak daha büyük sorun Çince kaynaklarda ortaya çıkmaktadır, zira Çin tarihlerinde 突厥 *Tujue* [= *T'u-chüeh* veya *T'u-küe*] olarak geçen Türkler hakkındaki aynı olay birincil kaynaklarda ayrı tarihçiler tarafından farklı olarak rivayet edilebilmektedir. Yazar, Çince tarihi kayıtlarda karşılaştığı bu zorluğu iki eser (Cen 1958 ve Wu 2009) sayesinde aşmayı başarmıştır, zira bu iki eser Çince kaynaklardaki tutarsızlıkları bir ölçüde giderebildiği için yazarın işini epey kolaylaştırmıştır. 5. kısımda (s. 9-11), Eski Türk yazıtlarının veya daha doğru bir ifadeyle Kağanlık yazıtlarının yeni bir neşrinin neden gerekli olduğu izah edilmiştir. Yazıtların İngilizcedeki en son neşri olan Tekin'in 1968'in ardından yazıtlar üzerine pek çok yeni çalışma neşredilmiştir. Bu çalışmalardaki bilgilerin yardımıyla yazıtların yeni bir neşri ve tercümesi zorunluluk hâlini aldığı için yazıtların yeni bir neşrinin gerekli olduğuna karar verilmiştir.

1. Bölüm (s. 16-46) *Revival of Power* [Gücün Dirilişi] başlığını taşımaktadır. 630-681 arasındaki fetret döneminin ardından Êlteriş (Qutluğ) Qağan II. Türk Kağanlığı'nı kurmayı başarmıştır. Bu bölümde devletin kuruluş dönemindeki olaylar anlatılır. Ayrıca Çince kaynaklarda geçen 元珍 *Yuanzhen*'in Toñuquq ile aynı kişi olmadığından, 元珍 *Yuanzhen*'e Êlteriş Qağan tarafından verilen unvanın Apa Tarqan olduğundan, Apa Tarqan'ın da Türğişler ile yapılan mücadelede vefat eden bir kumandan olduğundan bahsedilmiştir. Sonuç olarak, 元珍 *Yuanzhen* [= Apa Tarqan] ve Toñuquq, Êlteriş Qağan'a hizmet eden iki ayrı kişidir. Yazıtlarda bahsedilen Baz Qağan'ın Çince kaynaklardaki 獨解支 *Dujiezhi* ile aynı olduğu, yani Toñuquq'un söylediği Toquz Oğuz Qağanı'nın bu kişi ile aynı olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak, yazıtlarda verilen bilgilerin Çince kaynaklara nazaran daha tutarlı olduğu söylenerek Êlteriş Qağan'ın vefat tarihinin 690-691 olabileceği tespit edilmiştir. 1. Bölüm'de anlatılan olayların başlıkları şu şekildedir:

1. *Unsuccessful Rebellion* (s. 16-19); 2. *Successful Uprising Led by Kutluğ* (s. 19-21); 3. *The Base of the Türk Rebels: Çuğay Mountain and Black Sand* (s. 21-25); 4. *Ashide Yuanzhen and Bilge Toñukuk* (s. 25-27); 5. *Campaigns of the Türk Army* (s. 27-30); 6. *Return to Ötüken* (s. 30-34); 7. *The Türk Campaign against Shandong* (s. 34-37); 8. *The Tripartite Alliance against the Türks* (s. 37-38); 9. *The Türk Campaign against the Kırkız* (s. 38-39); 10. *Toñukuk's Isolation in the Army* (s. 39-42); 11. *The Westward Campaign of the Türks* (s. 42-45); 12. *When Did Êlteriş Kağan Pass Away?* (s. 45-46).

2. Bölüm (s. 47-90) *Years of Warfare* [Savaş Yılları] başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Êlteriş Qağan'ın vefatının ardından iktidara geçen kardeşi Qapğan Qağan zamanındaki olaylar, 舊唐書 *Jiu Tangshu* [JTS: Eski Tang Kayıtları], 新唐書 *Xin Tangshu* [XTS: Yeni Tang Kayıtları] ve 資治通鑑 *Zizhi Tongjian* [ZZTJ: İdarecilere Yardım Eden Ayna] gibi Çin tarihlerinin yardımıyla anlatılmıştır. Qapğan Qağan iktidarının ilk dönemleri hakkında Eski Türk yazıtlarındaki bilgiler yeterli değildir, ancak Bilge Qağan ve Kül Tëgin'in amcalarına destek olmaya başlamasıyla beraber yazıtlarda Qapğan dönemi hakkında bilgiler görünmeye başlamıştır. 2. Bölüm'de anlatılan olayların başlıkları şu şekildedir:

1. *Honeymoon between the Türks and China* (s. 47-48); 2. *The Kıtaiñ Rebellion against China* (s. 48-50); 3. *The Intervention of the Türks* (s. 50-52); 4. *The Türk Requirements for Military Aid* (s. 52-54); 5. *The Winner of the Kıtaiñ-China War: The Türks* (s. 54-55); 6. *Breakdown of the Türk-China Negotiations* (s. 55-59); 7. *The Türks' Second Wave of Attacks on China* (s. 59-63); 8. *The Türks' Victory over Çaça* (s. 63-64); 9. *The Construction of Three Strategic Citadels* (s. 64-67); 10. *The Involvement of the Türgiř and Kırkız* (s. 67-71); 11. *Resumption of the Türk-Tang Marriage Negotiations* (s. 71-74); 12. *The Türk Campaign against the Kırkız and Türgiř* (s. 74-75); 13. *Suspension of the Türk-Tang Marriage Negotiations* (s. 75-76); 14. *The Rise of the Tatabı* (s. 76-78); 15. *The Fruits of the Türk-Tang Marriage Negotiations* (s. 78-80); 16. *The Bêş Balık Battle* (s. 80-82); 17. *Kapğan Kağan's Last Attempt* (s. 82-84); 18. *Risk of Collapse* (s. 84-87); 19. *The Türk-Oğuz War* (s. 87-90).

3. Bölüm (s. 91-122) *Compromise and Negotiation* [Uzlaşma ve Müzakere] başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Qapğan Qağan'ın zehirlenmesinin ardından Bilge Qağan'ın tahta geçiş süreci hakkında bilgiler verilmiş, Bilge Qağan ve Kül Tegin'in icraatları ile II. Türk Kağanlığı döneminde yapılan müzakereler ele alınmış ve son olarak Bilge Qağan'ın vefatından bahsedilmiştir. 3. Bölüm'de anlatılan olayların başlıkları şu şekildedir:

1. *Bilge Kağan's Enthronement* (s. 91-93); 2. *Background of the Toñukuk Inscription* (s. 93-97); 3. *Swaying the Attitudes of the Small Regimes* (s. 97-100); 4. *The Türk Campaign against the Basmıl* (s. 100-103); 5. *Rebellion of the Sogdians in Altı Çub Soğdak* (s. 103-106); 6. *The Türks' Foreign Policy* (s. 106-114); 7. *Establishment of the Kül Tegin Memorial* (s. 114-118); 8. *The Türk Campaign against the Tatabı* (s. 118-120); 9. *Bilge Kağan's Death: A Murder Case* (s. 120-122).

Yazar, 2. kısımda Toñuquq yazıtında anlatılanların bir analizini sunmuş ve Toñuquq yazıtı hakkında çok önemli bir tespitte bulunmuştur. Yazar, bu temel izaha dayanarak Toñuquq yazıtının daha iyi yorumlanabileceği kanaatinde dir:

“Toñuquq yazıtı, önceki bilim adamlarının varsaydığı gibi bir veraset ilanı değildir. Yazıt, kendisinin görevden uzaklaştırılması sırasında yazdığı bir propaganda metnidir. Toñuquq'un daha hayattayken kendi yazıtını diktirmesinin asıl gayesi, damadı Bilge Qağan'dan af dilemek ve onu eski görevine döndürmeye ikna etmektir. Yani yazıtın bizzat muhatabı bizzat Bilge Qağan'dır.” (s. 94).

4. Bölüm (s. 123-142) *Empire in Decay* [Çöküşe Geçen İmparatorluk] başlığını taşımaktadır ve bu bölümde Bilge Qağan'dan sonraki çöküş ve yıkılış dönemindeki olaylar ele alınmıştır. 4. Bölüm'de anlatılan olayların başlıkları şu şekildedir:

1. *Teñri Teg Teñri Yaratmış Türk Bilge Kağan (r. 734–740)* (s. 123); 1.1. *Who Was the Successor of Bilge Kağan?* (s. 123-125); 1.2. *The Establishment of Bilge Kağan's Memorial* (s. 125-126); 1.3. *Economic Disputes between the Türks and the Tang* (s. 126-130); 1.4. *The Campaigns of Teñri Teg Teñri Yaratmış Türk Bilge Kağan* (s. 130-133); 2. *Teñri Teg Teñride Bolmuş Türk Bilge Kağan (r. 740–741)* (s. 133); 2.1. *Authorship of the South Side of the Kül Tegin Inscription* (s. 133-139); 2.2. *Challenges Faced by Teñri Teg Teñride*

Bolmuş Türk Bilge Kağan (s. 139-140); 3. *Collapse of the Second Türk Empire* (s. 140-142).

Sonuç bölümünün (s. 143-150), *Reconstruction of the Chronology* başlıklı ilk kısmında II. Türk Kağanlığı kronolojisi hazırlanırken karşılaşılan zorluklardan bahsedilmiştir. Yazıtlarda verilen zaman dilimleri ile Çince kaynaklardaki kayıtların birbirinin tutmamasının nedenleri açıklanmış ve ortaya konan kronolojinin bir deneme olduğu özellikle vurgulanmıştır. 2. kısımda yer alan *Contextualizing the Old Turkic Inscriptions* başlıklı kısımda yazıtlarda anlatılan tarihî olayların yorumunda yazıtların dikiliş gayesinin iyi bilinmesinin sağlayacağı faydalardan bahsedilmiştir. Son olarak, *Authorship of the Old Turkic Inscriptions* kısmında yazıtlardaki konuşanların veya yazıcıların kim olduğu üzerinde kısaca durulmuştur. Bu bölümde yazar, Kül Tëgin yazıtının güney cephesi ile Bilge Qağan yazıtının kuzey cephesinin kimin tarafından yazıldığı sorusuna ilk kez cevap aramaya çalışmıştır. Çin kaynakları Bilge Qağan'dan sonra 735 ve 740 yıllarında Çin yönetimi ile anlaşılan, 登利 *Dengli* (Teñri) isminde iki kağandan bahsediyor. Bunlardan ilki olan 登利 *Dengli* (Teñri) Qağan'ın Bilge Qağan'ın halefi olan Yıran Qağan olduğu muhakkaktır. Onun Eski Türkçedeki resmî unvanı *Teñri Teg Teñri* (=登利) *Yaratmış* (=伊然) *Türk Bilge Qağan* şeklindedir. Diğerinin Eski Türkçe unvanı *Teñri Teg Teñride Bolmuş Türk Bilge Qağan* şeklindedir ve buna göre iki cephenin yazarı bu kağan olmalıdır.

Appendix bölümünün başında Eski Türk yazıtlarının yeni neşrinde kullanılan harfçevrim ve yazıçevrim yönteminden bahsedildikten sonra (s. 151-153), Bilge Toñuquq (s. 154-178), Kül Tëgin (s. 179-205) ve Bilge Qağan yazıtının (s. 206-225) neşri ve İngilizce tercümesi verilmiş ve son olarak Kül Tëgin yazıtının Çince yüzündeki metnin yeni bir İngilizce çevirisi (s. 226-230) sunulmuştur.

Yazar, yazıtların neşrinde önce metnin harfçevrimini, sonra yazıçevrimini vermiş ve en son olarak metnin İngilizce tercümesini sunmuştur. Metnin yazıçevrimi verilirken, kelime ve ibarelere dair notlar da metnin hemen altında dipnotlarda gösterilmiştir. Yazar, dipnottaki açıklamasında okuma ve anlamlandırmasında kendi görüşü varsa onu belirtmiş, yeni bir görüş getirmediyse benimsediği yorumun kime olduğunu belirtmekle yetinmiştir.

Notların bazıları hakkındaki dikkatlerimi paylaşmak istiyorum:

Toñuquq yazıtının ilk satırındaki *tabğaçqa kör-* hakkında (s. 155, dip. 4) yazar *kör-* fiilinin Eski Uygurcada 'hürmet etmek' anlamında kullanılmasına bakarak yazıtlarda da *kör-* fiilinin 'itaat etmek' anlamında değil, 'hürmet etmek' anlamında düşünülmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Yazarın bu tespiti makul gözükmektedir. Yazıtlarda 'hürmet etmek' anlamında görülen *kör-* fiilinin Çince anlam kopyası olabileceği de hesaba katılmalıdır.

Toñuquq yazıtının 5. satırındaki *ayğıl* hakkında (s. 156, dip. 7) *ay-* fiilinin 'to declare' anlamında olabileceği söylenmiştir, ancak bu anlamlandırmanın daha önce ilk kez Tezcan tarafından (1976: 174-175) önerildiği muhtemelen gözden kaçırılmıştır.

Toñuquq yazıtının 7. satırındaki *çuğay* yer adının ilk hecesindeki ünlünün, kelimenin aslı olan Çincesine bakılarak (總材 Eski Orta Çince *tsəwŋ'-dzəŋ*) /u/lu okunması gerektiği söylenmiştir (s. 157, dip. 12).

Toñuquq yazıtının 11. satırındaki *bérdin yen* okunuşunda Erdal'ın (2004: 335-336) *yen* 'on the side of' yorumu benimsenmiştir (s. 159, dip. 20), ancak gerek tarihî gerekse günümüz Türk dillerinde *yen* diye sözcüğe rastlanmaması (Tezcan 1976: 178-179) düşündürücü bir durumdur.

Toñuquq yazıtının 22. satırındaki *türk bodun yeme bulğanç ol témiş oğuzı yeme tarqınç ol témiş* cümlesi "the Türk people will be in disorder, and their Oğuz [subjects] will be nearly destroyed as well" şeklinde anlaşılmış, *tarqınç* (< tar-ıq-ınç) için Erdal'a (1991: 278) dayanılarak 'prone to dissolution' anlamı kabul edilmiştir (s. 162, dip. 42, 175). Eski Uygurcada sivil bir belgede *tarqınç* kelimesi 'ayrılma, kaybolma' anlamıyla bir yerde tanıklanmıştır (Wilkens 2021: 678b), ancak Toñuquq yazıtının 22. satırındaki cümlede *tarqınç*'ı 'ayrılma, kaybolma' gibi bir anlamda düşünsük bile *Türk bodun*'un *Oğuz*'unun nasıl oluyor da 'ayrılıp yok olmaya yüz tuttuğu' bağlamdan net olarak anlaşılıyor. Aslında bu cümlede sorunlu yerin *Oğuzı* kelimesinde olduğu söylenebilir.

Kül Tégin (Doğu 26) ve Bilge Qağan (Doğu 21) yazıtlarındaki *neñ yılsıg bodunqa olurmadı* cümlesi "I did not ascend the throne over a prosperous people" ile çevrilip *neñ yılsıg* için Thomsen'in yorumu benimsenmiştir (s. 185, dip. 130, 201). Eski Türkçede yazarın ve daha önceki araştırmacıların anladığı anlamda *yılsıg* diye bir söz bulunmaz. İbarenin *neñ yıl sağ* şeklinde yorumu için bk. Uçar 2017a: 6-15.

Kül Tégin (Doğu 36) ve Bilge Qağan (Kuzey 2) yazıtlarındaki *uduşuru* Clauson'a dayanılarak 'one after the other' ile çevrilmiştir (s. 188, dip. 143, 202). *uduşur-* fiilinin Türk dillerindeki tanıkları ve yazıttaki 'birleştirmek, teşkilatlandırmak' anlamı için bk. Uçar 2019: 165-180.

Kül Tégin (Güney 2) yazıtındaki <tİŋLA> yazımı, fiilin Çince kökenli olması (<聽 *dīng*), başındaki /t/'nin ince sıradan <t> ile yazılması ve fiilin Batı Türkçesinde *dinle-* gibi ince sıradan telaffuz edilmesi gibi gerekçeler gösterilerek *tīŋla* 'dinle!' şeklinde okunmuştur (s. 194, dip. 183), ancak fiilin başındaki ünsüzün neden ince sıradan <t> ve {+IA-} ekindeki /l/'nin de neden kalın sıradan <L> ile yazıldığı hâlâ açıklanmayı beklemektedir.

Kül Tégin (Güney 6) ve Bilge Qağan (Kuzey 4-5) yazıtlarındaki *béşükiñe tegi qıdmas ermiş* cümlesi hakkındaki açıklamada (s. 196, dip. 187, 188, 189), Tang hanedanı dönemi Çin yasalarındaki bilgiye dayanılarak, *béşük* kelimesinin 'babaları en ciddi suçu işlese bile, genellikle asılmaktan muaf tutulan on altı yaşından küçük erkekleri' ifade ettiği söylenmiştir. Yazar, bu cümlede küçük değişiklikler yaparak Clauson'un yorumunu benimsemiştir: "[the Chinese] would not spare his clan, his relatives or even his children". Eski Türkçede *béşük* kelimesinin yazarın iddia ettiği gibi bir anlamı başka bir metinde tanıklanmamıştır. Cümledeki *béşük* ve *qid-*fiillerinin anlamı ve cümlelerin farklı bir yorumu için bk. Uçar 2018: 7-44.

Kül Tégin (Güney 9) ve Bilge Qağan (Kuzey 6-7) yazıtlarındaki *qop anta alkıntıg arıltıg* cümlesi "All of you were all tired and exhausted there" (s. 197, 205) ile çevrilmiştir. İlk kez Clauson'un fark ettiği üzere buradaki *arıl-* fiili 'yorulmak' anlamında değil, 'aldatılmak' anlamında olmalıdır. Daha geniş bilgi için bk. Uçar 2017b: 61-67.

Bilge Qağan (Kuzey 9) yazıtındaki *ança étmiş* ibaresi Thomsen'in yorumu takip edilerek *nençe* 'so many' olarak okunmuş ve *nençe* 'well' ile tercüme edilmiştir (s.

217, dip. 216, 225). Yazarın anlamlandırması doğru, ama okuyuşu yanlıştır. Yazıtlardaki *ança*'nın 'pek, çok, iyi' gibi kullanımı için bk. 2017c: 408-419.

Eserin sonunda üç yazıtın sözlüğü (s. 231-255) *Glossary* başlığı altında sunulmuştur. Sözlükteki her kelimenin yanında okuma ve anlamlandırılmanın kabul edildiği kaynak (Mesela, Clauson 1972 veya Tekin 1968) gösterilmiştir. Bunun ardından Çince karakterlerin listesi (s. 256-263) sunulmuştur. Daha sonra, II. Türk Kağanlığının kronolojisi (s. 263-289) verilmiş, olayların zaman çizelgesi -varsa bununla ilgili yazıtlardan bir kayıt gösterilmek suretiyle- listelenmiştir. Eser, Kaynakça (s. 290-305) ve genel dizin (s. 306-316) ile son bulmaktadır.

Chen'in II. Türk Kağanlığının yerli kaynakları ile Çince tarihî kayıtları beraber kullanarak hazırladığı monografinin Eski Türk tarihi sahasına bir yenilik getirdiği şüphesizdir. Yazıtları tekrar yorumlayacak olan Runologlar için önemli bir başvuru kaynağı gün yüzüne çıkmıştır. Eski Türk yazıtlarının daha iyi anlaşılmasına adına gayret sarf edip eserini neşreden yazarı tebrik ederim.

Kaynakça

- Cen, Zhongmian (1958). 突厥集史 [A Compilation of Chinese Sources on the Early Turks]. Beijing: Zhonghua shuju.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.
- Tezcan, S. (1976). Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, 173-181.
- Uçar, E. (2017a). Köl Tigin (Doğu 26) ve Bilge Kagan (Doğu 21) Yazıtlarındaki nnyILSG İbaresini. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 6-15.
- Uçar, E. (2017b). Köl Tigin (G9) ve Bilge Kagan Yazıtlarındaki Arıltıg (K7) Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1(1), 61-67.
- Uçar, E. (2017c). Eski Türk Yazıtlarındaki Ança'nın Türkiye Türkçesine Aktarımı Üzerine Bazı Dikkatler. *TÜRÜK: Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 408-419.
- Uçar, E. (2018). Köl Tégin (G 6) ve Bilge Kagan (K 4-5) Yazıtlarındaki Bişükiñe Tegi Kıdmaz Ermiş Cümlesi Üzerine. *Türkolojiya*, 81, 7-44.
- Uçar, E. (2019). Köl Tégin Yazıtındaki (Doğu 36 ve Kuzey 2) wDŞRw İbaresini Üzerine. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 165-180.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuirigischen, Altuirigisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Wu, Yugui (2009). 突厥第二汗國漢文史料編年輯考 [Chinese Sources on the Second Turk Khaganate Compiled in a Chronological Way with Critical Analyses]. Beijing: Zhonghua shuju.